

MÁR JÓNSSON

FYRSTU LÍNUR Á BLAÐSÍÐUM SKINNHANDRITA: FYRIR OFAN EÐA NEÐAN EFSTA STRIK?

Manuscripts exhibit constant change not
only in script and decoration, but in all the
processes which go to make a book ...
Neil Ripley Ker 1960

1. Inngangur

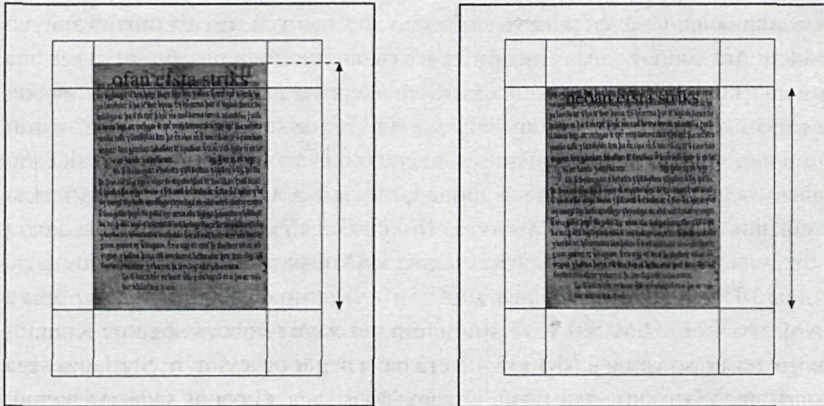
ÚTLIT HANDRITA má rannsaka á ýmsa vegu og meðal áhugaverðra atriða er það hvernig blaðsíður eru settar upp. Það viðfangsefni heitir á frönsku *mise en page* en *layout* á ensku. Nú á dögum er mikil vinna lögð í vandaða uppsetningu prentaðra bóka, tímarita og dagblaða. Sérhæft starfsfólk stritar við það verk með stuðningi af forritum á borð við QuarkXPress. Ein uppsetning er betri en önnur, ein læsilegri en önnur, ein myndrænni en önnur, og þar fram eftir götum. Á miðöldum voru handrit sett upp af sömu kostgæfni og almennilegar bækur núna. Handritagerðarmenn vönduðu til verksins og hugsuðu fyrir öllu þegar bókfell var búið undir skrift. Opnur voru til að mynda hafðar með þeim hætti að sama hlið á skinni sneri fram, holdrosi eða hárahlið — það er svonefnd regla Gregorys. Áferð og litur voru þá eins á báðum blaðsíðum svo að augu lesenda skynjuðu opnuna sem þægilega heild. Þá voru spássíur hafðar rúmar svo að ekki yrði of þröngt um leturflötinn. Æskilegt þótti líka að hafa jafnmargar og jafnháar línur á hverri síðu eða því sem næst. Meðal mikilvægustu verkefna þeirra manna sem bjuggu til handrit var að merkja fyrir spássíum og línunum þannig að skrifari vissi hvar hann átti að stinga niður penna sínum og gæti haldið skriftinni beinni og reglulegri. Göt eða rifur voru þá gerð á spássíu (*foratura* á ítölsku), jafnmörg væntanlegum línunum til viðmiðunar við línustrikun (*rigatura*), ýmist með þurrum oddi (*a secco*) eða lit (*a colore*), yfirleitt þá með bleki (*a inchiostro*) eða blýi (*alla mina di piombo*). Þessar aðferðir gátu nýst saman í einu handriti, til dæmis þannig að dregið var fyrir línunum með oddi en fyrir spássíum með bleki (*técnica mista*). Hér verður einungis

hugað að láréttum strikum sem mörkuðu fyrir línunum: *rettrici* í fleirtölu en *rettrice* í eintölu (Maniaci 1998:147–155). Að þessum verkþætti loknum gat skrifari tekið til við að skrifa á blaðsíðurnar, en hvar nákvæmlega setti hann fyrsta bókstafinn, fyrsta orðið, fyrstu línuna?

2. Hugmyndin

Fyrir fjórum áratugum vakti enski handritafræðingurinn Neil R. Ker máls á því að á 13. öld hefði formskynjun skrifara í Englandi breyst í veigamiklu at-riði. Áður nýttu þeir efsta strík sem undirstöðu fyrir fyrstu línu skriftar, en smám saman varð línustrikunin í heild að ramma sem skriftinni var komið fyrir í. Það þýddi að fyrsta lína skriftar var sett undir efsta strík. Hugtökin sem Ker notar eru „above top line“ um eldra fyrirkomulagið en „below top line“ um hið yngra. Í örstuttri grein getur hann sér til að hugmyndin um línustrikun sem ramma utan um skrift sé komin frá skrifurum sem unnu að Biblíuhandritum með skýringum (glósum), en þær umluktú textann og voru með smærra lettri. Aðeins í slíkum handritum gætir þess að skrifað sé neðan við efsta strík fyrir lok 12. aldar, en var fátítt. Ker lýsir síðan tíu enskum handritum frá 13. öld og dregur þá ályktun af athugun sinni að atvinnuskrifarar hafi snemma á 13. öld tekið upp þann sið að skrifa fyrir neðan efsta strík, en áhugaskrifarar í vaxandi mæli fyrst eftir miðja öldina. Hann lýkur greininni á því að segja að nokkuð sé um handrit frá 15. öld þar sem skrifað er fyrir ofan efsta strík en telur það vera meðvitaða ákvörðun manna sem hermdu eftir mun eldri handritum (Ker 1960:16).

Mikið hefur verið vitnað til greinar Kers síðan hún birtist en minna gert af því að kanna hvort hann hafi haft á réttu að standa. Sjálfur tók hann fram neðanmáls að hann liti svo á að breytingin hefði orðið í allri Evrópu en að munur væri á löndum, án þess að lýsa því nánar. Belgíski handritafræðingurinn Jacques Lemaire hefur mótmælt þeirri fullyrðingu, sem hann segir að fái ekki staðist þótt hún sé áhugaverð sem slík: „Pour intéressante qu'elle soit, cette théorie ne résiste pas au contrôle de l'expérience“. Máli sínu til stuðnings vísar hann til þriggja handrita frá lokum 9. aldar til 12. aldar þar sem skrifað er undir efsta strík og annarra frá 14. og 15. öld þar sem þessu er öfugt farið (Lemaire 1989:163–164). Hollendingurinn J. P. Gumbert (2002) segir hins vegar í tölvuskeyti á Apilist að þetta sé einfaldlega rangt: „Mais c'est du non-sens. ... Les remarques de Lemaire sont simplement erronées.“ Gumbert kveðst þekkja handritin þrjú og staðhæfir að í tveimur þeirra sé yfirleitt skrifað

Mynd 1. Skyggðu svæðin sýna leturflötinn miðað við efsta strik. Myndirnar eru gerðar eftir mynd í Ornato og Maniaci 1997:464.

fyrir ofan efsta strik og aðeins í því þriðja megi líta svo á að á fáeinum stöðum sé skrifað undir efsta strik, en þær blaðsíður séu óvenjulegar í uppsetningu að öðru leyti og engan veginn hafandi til marks um vinnubrögð eða hugmyndir skrifarans almennt. Um yngri undantekningarnar segir Gumbert að þær auki aðeins dæmum við handrit sem Ker nefndi sjálfur, enda hafi ítalskir húanistar og sporgöngumenn þeirra norðan Alpafjalla tekið ýmislegt eftir ævafornum handritum, þar á meðal þetta, ekki síst þegar þeir skrifuðu léttiskrift. Hann getur þess líka að 14. og 15. öld komi fyrir að fyrsta línan sé hreinlega skrifuð ofan í efsta strikið.¹

Ítalski handritafræðingurinn Marco Palma tók meðal annars þetta atriði fyrir í erindi haustið 1987 og í tímaritsgrein ári síðar. Hann athugaði 95 ítölsk handrit frá 12. og 13. öld og komst að þeirri niðurstöðu að um miðja 13. öld hefði sú breyting orðið á Ítalíu sem Ker skrifaði um, nefnilega að skrifarar fóru að setja fyrstu línu fyrir neðan efsta strik (Palma 1988:124–125). Í tölvuskeyti á Apilist skýrði Elena Rodríguez Díaz (2002) við háskólann í Huelva á Spáni frá því að af 25 tímasettum handritum frá héruðunum León og

¹ Ég spurðist fyrir um rannsóknir á þessu atriði á Apilist (apilist@cnsr-orleans.fr), póstlista um handritafræði sem er rekin á vegum Association paléographique internationale - culture, écriture, société (APICES) og Institut de recherche et d'histoire des textes (IRHT) í Orléans og París (sjá APICES). Gumbert svaraði því sem hér er tilgreint og að auki bárust gagnlegar ábendingar um lestrarefni frá Denis Muzerelle í París, Marilenu Maniaci í Montecassino og Consuelo Dutschke í New York.

Castilla á 13. öld væru fimm skrifuð fyrir ofan línu, öll frá fyrri helmingi aldarinnar. Ekkert dæmi er um slíkt frá 14. öld en fáein frá 15. öld. Segja má að hugmynd Kers um breytta formskynjun skrifara njóti nú almennrar viðurkenningar og má til dæmis sjá það af orðum handritafræðingsins Ezio Ornatos í nýlegu yfirlitsriti á þá leið að meðal þess merkasta sem þróaðist í handritagerð á 13. öld væri að farið var að skrifa fyrstu línu undir efsta strik: „l'abbasamento della scrittura al disotto della prima rettrice“ (2000:80). Athuganir Ornatos og Mariu Antoniettu Casagrande Mazzoli á ítölskum handritum frá 14. og 15. öld sýna líka að í nú af hverjum tíu handritum sem voru gerð í klaustrum á því tímabili var fyrsta lína skrifuð fyrir neðan efsta strik, en aftur á móti aðeins í rúmlega helmingi handrita sem unnin voru á vegum húmanista — að meðaltali 71 af hundraði. Athuguð voru 94 handrit af fyrri gerðinni en 133 af þeirri síðari (Busonero o.fl. 1999:238).² Þær takmörkuðu athuganir sem hafa verið gerðar til þessa styðja því hugmynd Kers. Við vitum ekki betur en að fram undir lok 12. aldar hafi almennt verið skrifað ofan á efstu línustrikun. Á 13. öld færðist skriftin niður fyrir strikið og var þar eitthvað fram á 15. öld að minnsta kosti. Eftir miðja 14. öld tóku ítalskir húmanistar upp eldri siði en nýjungin entist lengur í klaustrum.

Ekki liggur fyrir hvort eða hvernig íslensk og norsk handrit falla að þessu munstri. Þetta atriði hefur ekki vakið athygli fræðimanna, að minnsta kosti ef marka má innganga að ljósprentuðum útgáfum eða rannsóknir sem til að mynda stefna að því að aldursgreina handrit. Má nefna ummæli Christopher Sanders um Sth perg 7 fol: „Traces of dry-lining are often to be found“. Hann gefur dæmi um það en ræðir ekki afstöðu efsta striks til fyrstu línu skriftar (2000:16). Við skoðun kemur í ljós að skrifað er undir efsta strik — sjá mynd af bl. 3v. Raunar er algengt í evrópskum handritafræðum, þrátt fyrir grein Kers, að lýst er nokkuð nákvæmlega aðferðum við línustrikun og síðan skriftinni sjálfri en ekki getið um það hvernig þetta tvennt tengist efst á blaðsíðum (Cohen-Muzlin 1983:17–18). Í því sem á eftir fer verða kynntar fyrstu niðurstöður um það atriði að því er lýtur að íslenskri og norski handritagerð.

² Um handritagerð ítalskra húmanista að þessu leyti, sjá Derolez 1984 I:83. Því miður eru engar tölur um þetta atriði gefnar upp í grein eftir Ezio Ornat og Marilenu Maniaci (1997:463–65) þar sem rætt er af miklu kappi um það hvort miða beri mælingar á leturfleti við efstu línustrikun eða hæstu bókstafi. Einungis er sagt að ýmist sé skrifað undir eða yfir efsta strik í handritum frá 15. öld: „periodo nel quale le due opzioni „above“ e „below top line“ sono entrambe diffusamente rappresentate“.

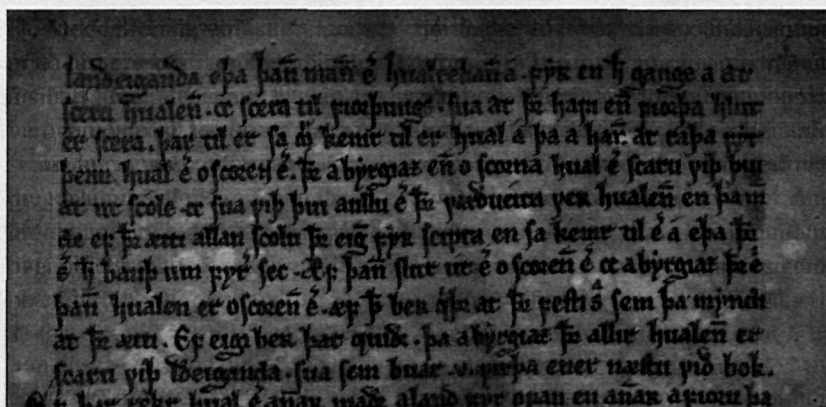
3. Athuginin

Fyrir styrk sem ég fékk úthlutað úr Rannsóknasjóði Háskóla Íslands og jafnframt forverkefnisstyrk frá Rannsóknaráði Íslands (sem hér með er þakkað fyrir!) unnu meistaranemarnir Drífa Kristín Prastardóttir og Karl Óskar Ólafsson ötullega að handritamælingum á Stofnun Árna Magnússonar í Reykjavík um sumar og haust árið 2001. Meðal þess sem þau gáfu gaum var hvort skrifað væri undir eða yfir efsta strik. Athuginin náði til 80 skinnhandrita. Magnús Lyngdal Magnússon, einnig meistaranemi, athugaði þetta atriði eitt og sér í 120 handritum til viðbótar á Det arnamagnænske institut í Kaupmannahöfn vorið 2002. Handrit voru skoðuð en ekki ljósmyndir. Samanlagt eru þetta 200 handrit og sést skipting á aldir í töflu 1. Í úrtakinu eru 29 norsk handrit, svo sem til samanburðar, 25 þeirra með landslögum Magnúsar konungs Hákonarsonar frá 1274. Aldursákvörðun handrita fram um miðja 16. öld miðast við skrá Orðabókar Árnanefndar í Kaupmannahöfn (*Ordbog*:432–494). Um handrit frá síðari hluta 16. aldar er byggt á viðteknum handritaskrá. Í lok greinarinnar er skrá yfir handritin sem voru athuguð. Niðurstöður urðu nokkuð flóknari en ég bjóst við.

Tafla 1. Aldursdreifing og uppruni handrita í úrtaki.

Aldir	Íslensk	Norsk	Alls
1201–1300	18	8	26
1301–1400	71	19	90
1401–1500	50	2	52
1501–1600	32	0	32
<i>Samtals</i>	<i>171</i>	<i>29</i>	<i>200</i>

Línustrikun sést ekki alltaf vel í handritum og í mörgum mótar aðeins fyrir strikum á fáeinum blaðsíðum. Í allnokkrum íslenskum handritum sem voru skoðuð sjást hreint engin ummerki um aðferð, hvort sem það er vegna þess að strikin eru horfin eða að skrifað var beint á síðurnar — *in campo aperto* á ítölsku (Maniaci 1998:158). Í mörgum handritum er líka aðeins fyrir að fara götum eða rifum á spássíum en engin merki línustrikunar eru sjáanleg eða þau eru svo ógreinileg að vonlítið er að segja með vissu hver aðferðin er. Nákvæmari athuganir, til dæmis með smásjá, þarf til að ákvarða hvort líklegra sé að blek, blý eða þurr línustrikun hverfi fremur en önnur. Eins kemur til greina að göt og rifur hafi verið látin nægja sem viðmiðun fyrir augað, þótt ekki sé það líklegt. Loks er þess að geta að stundum er fleiri en einni aðferð beitt í einu handriti og er hér miðað við það sem meira er um.

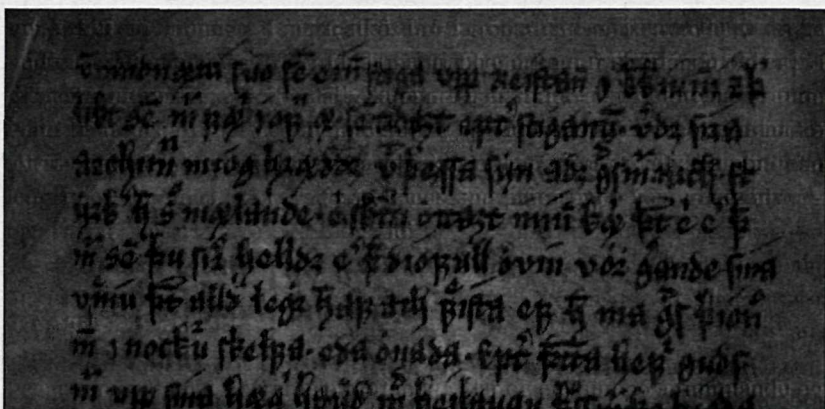

Mynd 2. Handrit strikað með þurrum oddi og skrifað yfir efsta strik: AM 279 a 4to, 3r. Stafrænt handritasafn. <http://am.hi.is>. Ljósm. Jóhanna Ólafsdóttir.

Tafla 2. Aðferðir við línustrikun: fjöldi handrita.

Aðferð	Íslensk	Norsk	Alls
Blek	21	27	48
Blý	10	2	12
Oddur	53	0	53
Göt	52	0	52
Sést ekki	35	0	35
Samtals	171	29	200

Athygli vekur að meðal handrita sem eru strikuð með bleki er ríflega helmingurinn norskur og aðeins í tveimur norskum handritum er beitt annarri aðferð. Í íslenskum handritum á heildina litið var línustrikun með þurrum oddi algengasta aðferðin og jafnmikið er um að einungis sjáist göt eða rifur á spássíum, en engin strik. Næst kemur merking með bleki en blý rekur lestina. Ekki er unnt að skera úr um aðferð í 35 handritum, af ástæðum sem þegar er getið. Til samanburðar má geta þess að í ofangreindum ítölskum klausturhandritum frá 14. og 15. öld voru 65 af hundraði handrita línustrikuð með bleki og 32 af hundraði með blýi en þrjú af hundraði voru án ummerkja. Handrit húmanista gefa tölurnar 57 af hundraði með bleki, fjögur af hundraði með blýi og 39 af hundraði með þurrum oddi (Busonero o.fl. 1999:223). Þurr oddur var algengust aðferða í handritum í Evrópu á 9. og 10. öld, sem húmanistar síðan hermdu eftir eins og svo mörgu öðru. Íslensk handrit eru þar af leiðandi býsna langt frá venjulegum handritum úr evrópskum klaustum og sama gildir þegar litið er

Mynd 3. Handrit strikað með þurrum oddi og skrifað undir efsta strik: AM 641 4to, 11v. Stafrænt handritasafn. <http://am.hi.is>. Liósm. Jóhanna Ólafsdóttir.

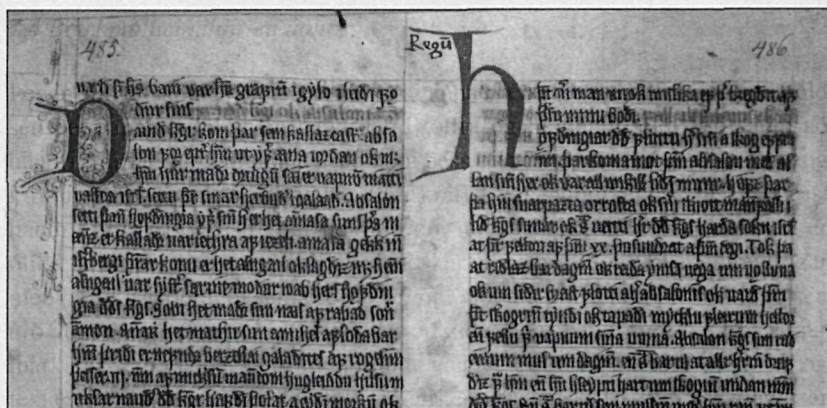
til þess hvort fyrsta lína er skrifuð fyrir ofan eða neðan efsta strík, svo sem sjá má í töflu 3. Þar verða aðeins 19 handrit útundan vegna þess að í 16 handritanna í flokknum „Sést ekki“ í töflu 2 mótar fyrir stríkur sem hægt er að taka mið af en ekki alveg víst hvernig voru unnin.

Tafla 3. Efsta lína miðað við línustrikun í hundraðshlutum.

Handrit	Undir	Yfir	Alls	Fjöldi
Íslensk	41	59	100	152
Norsk	62	38	100	29
<i>Meðaltal</i>	<i>44</i>	<i>56</i>	<i>100</i>	<i>181</i>

Þessar tölur vekja grun um að íslenskir og jafnvel norskir handritagerðarmenn hafi ekki verið hallir undir tískusveiflur erlendis frá. Nærri 60 af hundraði íslenskra handrita frá byrjun 13. aldar til loka 16. aldar eru skrifuð fyrir ofan efsta strik og næstum því 40 af hundraði norskra handrita. Aftur eru norsk handrit samt nær evrópskum viðmiðum og 17 af 29 eru skrifuð með þeim hætti sem á 14. öld var algengastur á Bretlandseyjum og meginlandi Evrópu, nefnilega línu-strikuð með bleki og fyrsta lína skrifuð innan rammans. Norskir handritagerðarmenn fylgdust samkvæmt þessu nokkuð samilega með en íslenskir miklu síður.

Í því sem fylgir verður aðeins rætt um íslensku handritin og má byrja á því að nefna að lítill sem enginn munur er á handritum með ólíkum ritverkum ef miðað er við grófa flokkun í lög, fræði og sögur. Til fræða teljast þá handrit

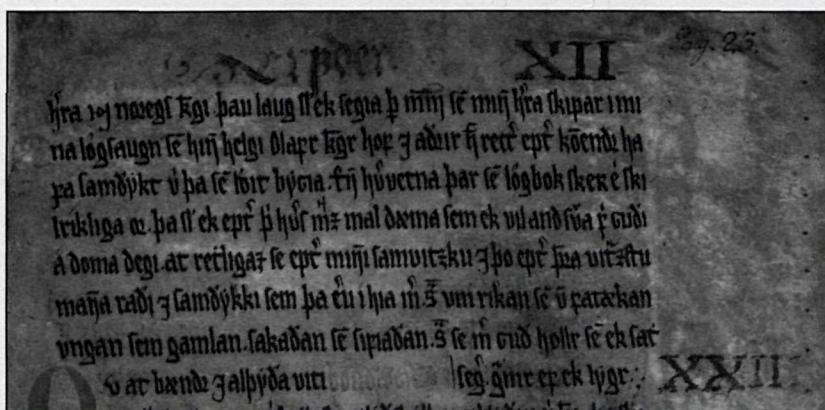
Mynd 4. Handrit strikað með bleki og skrifað undir efsta strik: AM 227 fol. 110v. Stafrænt handritasafn. <http://am.hi.is>. Ljós. Jóhanna Ólafsdóttir.

með Konungsskuggsjá, Elúsídaríusi, heimsöldrum, guðfræði, annálum og því-umlíku, en sagnaflokkurinn tekur til Íslendingasagna, konungasagna, riddarasagna, fornaldarsagna, biskupasagna, heilagra manna sagna og postulasagna. Langflest lagahandritanna eru Jónsbók og kristinréttur Árna Þorlákssonar, en bæði Grágásarhandritin eru með (og Járnsíða í öðru þeirra). Undanskilin í töflunni eru sex handrit úrtaksins með kveðskap og fjögur með skjölum, en litúrgísk handrit voru vísitandi ekki höfð með í úrtakinu í þessari umferð vegna ýmissa sérkenna í uppsetningu þeirra.

Tafla 4. Efsta lína miðað við línustrikun eftir innihaldi í hundradshlutum.

Tegund	Undir	Yfir	Alls	Fjöldi
Fræði	32	68	100	28
Lög	44	56	100	41
Sögur	45	55	100	77
Meðaltal	42	58	100	146

Næst má spyrja um íslensk handrit hvort tiltekin aðferð línustrikunar tengist því umfram aðrar að skrifað var undir eða yfir efsta strik. Ekki er munurinn mikill en þó má segja að blek til línustrikunar og skrift undir efsta strik fari saman, líkt og í Noregi. Það má kalla „nútfmalegustu“ aðferðina miðað við þróun mála á helstu menningarsvæðum í Evrópu á 13. og 14. öld. Örfá handrit voru strikuð með blýi og í langflestum þeirra er skrifað fyrir ofan efsta

Mynd 5. Handrit þar sem eru göt og skrifað undir: GKS 3268 4to, 12r. Stafrænt handritasafn. <http://am.hi.is>. Ljósm. Jóhanna Ólafsdóttir.

strik. Á milli þessara öfga er línustrikun með oddi og merking með götum (sem hugsanlega bendir til að í flestum tilvikum þegar einungis eru göt á spássíum hafi handritin verið línustrikuð með oddi en strikin síðan máðst af). Í báðum tilvikum eru handrit skrifuð yfir efsta strik eða efsta gat í meirihluta.

Tafla 5. Fyrsta lína skriftar miðað við línustrikunaraðferð í hundraðshlutum.

Aðferð	Undir	Yfir	Alls	Fjöldi
Blek	62	38	100	21
Blý	20	80	100	10
Göt	44	56	100	52
Oddur	36	64	100	53
Meðaltal	42	58	100	136

En urðu breytingar á tímabilinu sem hér er til athugunar og þar af leiðandi einhver framvinda í þessu atriði líkt og í Evrópu? Ef aðeins er litið á afstöðu skriftar til efsta striks má leggja tölurnar í töflu 6 út á þá leið að á 13. öld hafi íslenskir skrifarar hugsað og unnið á svipaðan hátt og skrifarar í Evrópu á 10. og 11. öld. Þeir skrifuðu fyrstu línu oftast nær yfir efsta strik. Á 14. öld gætir sömu þróunar og utanlands í því að hlutfall handrita þar sem skrifað er undir efsta strik nærri tvöfaldast og á við yfir 60 af hundraði handrita. Á 15. öld snerist þetta aftur við og hlutföll urðu þau sömu og á 13. öld. Á 16. öld hélt sú þróun áfram og næstum því níu af hverjum tíu handritum eru þá skrifuð yfir efsta striki.

Tafla 6. Fyrsta lína skriftar eftir öldum í hundraðshlutum.

Aldir	Undir	Yfir	Alls	Fjöldi
1201–1300	35	65	100	17
1301–1400	63	38	101	64
1401–1500	30	70	100	43
1501–1600	11	89	100	28
<i>Meðaltal</i>	<i>41</i>	<i>59</i>	<i>100</i>	<i>152</i>

Ef lítið er til aldarhelminga, líkt og gert er í töflu 7, virðist sem þróun í átt til þess að skrifað var undir efsta strik eigi upphaf sitt á síðari hluta 13. aldar og að afturhvarf til skriftar yfir strik hefjist vart fyrr en um miðja 15. öld. Reyndar eru æði fá handrit til frá fyrri hluta 13. aldar og líka frá fyrri hluta 15. aldar, en vart verður því samt neitað að þetta er áhugaverðari niðurstaða en hin sem aðeins tekur til heilla alda. Hér verður þó að hafa nokkurn fyrirvara og rétt er að fara varlega í túlkun á þessum tölum vegna þess að aldursákvörðun skinnhandrita er ekki alltaf nógu nákvæm. Í þeim tilvikum að handriti er í *Ordbog* skipað niður á heila öld er það sett á síðari helming hennar hér í ljósi þess að tilhneig-ing síðustu áratugi hefur heldur verið að yngja handrit en að gera þau eldri.

Tafla 7. Fyrsta lína skriftar eftir aldarhelmingum í hundraðshlutum.

Tímabil	Undir	Yfir	Alls	Fjöldi
1201–1250	17	83	100	6
1251–1300	45	55	100	11
1301–1350	63	38	101	32
1351–1400	64	36	100	33
1401–1450	54	46	100	13
1451–1500	18	82	100	28
1501–1550	8	92	100	13
1551–1600	13	88	101	16
<i>Meðaltal</i>	<i>41</i>	<i>59</i>	<i>100</i>	<i>152</i>

Til útskýringar á þessari þróun kemur ýmislegt til greina, svo sem að breytingar á aðferðum við línustrikun hafi ráðið ferðinni. Athugun leiðir í ljós að það fær ekki staðist — sjá töflu 8. Notkun á blýi jókst reyndar verulega á 16. öld en handritin eru það fá að þau skipta ekki sköpum fyrir heildina. Línustrikun með oddi var ráðandi á 13. öld en hnignaði síðan líkt og víðast í Evrópu. Staða hennar styrktist aftur á 16. öld. Innan flokka var þróunin nokkurn veginn samstiga í þá átt á 15. og 16. öld að æ fleiri skrifarar byrjuðu fyrstu línu ofan við efsta strik og hurfu þar með frá því formskyni sem varð allsráðandi í Evrópu á 13. öld og náði nokkrum tókum á Íslandi og enn frekar í Noregi á 14. öld.

Tafla 8. Línustrikunaraðferðir eftir öldum í hundraðshlutum.

Aldir	Blek	Blý	Oddur	Göt	Alls	Fjöldi
1201–1300	7	0	67	27	101	15
1301–1400	19	5	38	38	100	58
1401–1500	14	6	23	57	100	35
1501–1600	14	18	46	21	99	28
<i>Meðaltal</i>	<i>15</i>	<i>7</i>	<i>39</i>	<i>38</i>	<i>99</i>	<i>136</i>

Önnur skýring gæti falist í þróun dálkaskipunar í íslenskum handritum. Miðað við úrtakið er greinilegt að handrit í tveimur dálkum, að jafnaði stærri og veglegri en hin, áttu sitt blómaskeið hérlandis á 13. og 14. öld, en fækkaði eftir það eins og fram kemur í töflu 9. Ekki fer á milli mála að frekar var skrifað undir efsta strik í tveggja dálka handritum heldur en þar sem leturflötur var óskiptur, sjá töflu 10.

Tafla 9. Dálkaskipting eftir öldum í hundraðshlutum.

Aldir	Einn	Tveir	Alls	Fjöldi
1201–1300	65	35	100	17
1301–1400	59	41	100	71
1401–1500	88	12	100	50
1501–1600	84	16	100	32
<i>Meðaltal</i>	<i>73</i>	<i>27</i>	<i>99</i>	<i>170</i>

Tafla 10. Fyrsta lína skriftar miðað við dálkaskiptingu í hundraðshlutum.

Dálkar	Undir	Yfir	Alls	Fjöldi
Einn	36	64	100	127
Tveir	65	35	100	52
<i>Meðaltal</i>	<i>45</i>	<i>55</i>	<i>100</i>	<i>179</i>

Vart kemur þó til greina að bein orsakastengsl hafi verið milli þessara tveggja atriða, heldur er líklegra að þau haldist í hendur við enn fleiri atriði sem eru ókönnuð.

4. Niðurstöður

Óhugsandi er að á Íslandi á 15. og 16. öld hafi gætt minnstu áhrifa frá ítölskum húmanistum um það hvort fyrsta lína var skrifuð fyrir ofan eða neðan efsta strik, nú eða það að farið var að beita línustrikun með þurrum oddi af krafti að nýju. Frægt er að íslensk skrift staðnaði á þeim tíma á meðan örur breytingar urðu í Evrópu, ekki síst fyrir tilstilli ítalskra skrifara sem einmitt litu til hand-

rita frá karlungatímanum og hönnuðu nýja skrift í svipuðum stíl. Þar fór fram markviss hönnun og handrit breyttust á margvíslegan hátt að öðru leyti, til dæmis á þann hátt að spássúr urðu stærri. Ekkert af þessu gerðist á Íslandi og mér sýnist helst koma til greina að þær niðurstöður um línustrikun sem nú hefur verið lýst megi túlka sem merki um stöðnun í handritagerð, sem þá svipar til stöðnunar í skrift. Verkkunnátta og hugmyndir sem bárust til landsins á 13. og 14. öld, þegar íslensk handrit urðu hvað glæsilegust, fjaraði smám saman út og handritagerðarmenn tóku upp eldri hætti sem hugsanlega voru fljótlegri eða einfaldari í framkvæmd. Þetta þarf vitaskuld að athuga betur í samhengi við ótal atriði önnur, ekki síst með nákvæmri skoðun á línustrikun almennt og uppsetningu blaðsíðna, meðal annars með tilliti til spássfustærðar og línubils. Kveragerð, blaðabykkt og blaðastærð þurfa líka rannsóknna við og margt fleira sem lýtur að því hvernig handrit voru búin til í landinu frá upphafi bókagerðar og þangað til innfluttur pappír varð allsráðandi á markaði.

RITASKRÁ

APICES. <http://www.irht.cnrs.fr/cipl/apices.htm>.

Busonero, Paola, Maria Antonietta Casagrande Mazzoli, Luciana Devoti og Ezio Ornato.

1999. *La fabbrica del codice*. Materiali per la storia del libro nel tardo medioevo. Róm.

Cohen-Mushlin, Aliza. 1983. *The Making of a Manuscript*. The Worms Bible of 1148. Wiesbaden.

Derolez, Albert. 1984. *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin*. I–II. Turnhout.

Gumbert, J. P. 2002. Tölvubréf á póstlistann Apilist, apilist@cnrs-orleans.fr, 11. júní.

Ker, Neil R. 1960. From „above top line“ to „below top line“: a change in scribal practice. *Celtica* 5:13–16. [Endurpr. í Neil R. Ker. 1985. *Books, Collectors and Libraries*. Studies in the Medieval Heritage, bls. 71–74. Ritstj. A.G. Watson. London.]

Lemaire, Jacques. 1989. *Introduction à la codicologie*. Louvain-la-Neuve.

Maniaci, Marilena. 1998. *Terminologia del libro manoscritto*. Róm.

Ordbog over det norrøne prosasprog. Registre. Kaupmannahöfn, 1989.

Ornato, Ezio. 2000. *Apologia dell'apogeo*. Divagazioni sulla storia del libro nel tardo medioevo. Róm. [Íslensk þýðing er væntanleg.]

Ornato, Ezio og Marilena Maniaci. 1997. Intorno al testo. Il ruolo dei margini nell'impaginazione. *La face cachée du livre médiéval*. L'histoire du livre vu par Ezio Ornato, ses amis et ses collègues, bls. 457–471. Róm.

Palma, Marco. 1988. Modifiche di alcuni aspetti materiali della produzione libraria latina nei secoli xii e xiii. *Scrittura e civiltà* 12:119–133.

Rodríguez Díaz, Elena. 2002. Tölvubréf á póstlistann Apilist, apilist@cnrs-orleans.fr, 10. júlí.

Sanders, Christopher (útg.). 2000. *Tales of Knights*. Perg. fol. nr 7 in The Royal Library of Stockholm. Kaupmannahöfn.

SUMMARY

In a celebrated article from 1960, N.R. Ker identifies an interesting change in scribal habits in thirteenth-century England. Whereas it had been common practice to write the first line of text above the frame defined by the ruling of the manuscript, or, in Ker's terminology, 'above top line', by the end of the century most scribes were writing the first line below the uppermost ruling, or, in Ker's words, 'below top line'. In this article Ker's insight is applied to 200 Icelandic and Norwegian medieval manuscripts. It transpires that fourteenth-century Norwegian manuscripts fit quite well into the European pattern defined by Ker and a few other scholars, whereby the first line is generally written below top line and ruled with ink. Icelandic manuscripts show a more complicated pattern, with more than 60% written above top line and a majority ruled with dry ruling. However, in fourteenth-century Icelandic manuscripts we can identify a tendency similar to that revealed in Norwegian manuscripts, with more than 60% written above top line. In the fifteenth century and, to an even greater extent, in the sixteenth century Icelandic scribes reverted to older habits, with respectively 70% and 89% of the manuscripts being written below top line. This represents yet another indication of trends in the making of Icelandic manuscripts differing significantly from the situation in European countries.

HANDRITASKRÁ

13. öld

AM 39 fol	AM 56 4to	AM 325 VII 4to	AM 680 a 4to
AM 75 a fol	AM 78 4to	AM 327 4to	GKS 1157 fol
AM 243 b α fol	AM 134 4to	AM 619 4to	GKS 2365 4to
AM 302 fol	AM 291 4to	AM 645 4to	GKS 2870 4to
AM 305 fol	AM 310 4to	AM 652 4to	NKS 1640 4to
AM 322 fol	AM 325 I 4to	AM 677 4to	
AM 334 fol	AM 325 II 4to	AM 679 4to	

14. öld

AM 45 fol	AM 228 fol	AM 343 fol	AM 68 4to
AM 47 fol	AM 229 I fol	AM 344 fol	AM 69 4to
AM 53 fol	AM 230 fol	AM 346 fol	AM 71 4to
AM 54 fol	AM 231 I fol	AM 347 fol	AM 72 4to
AM 61 fol	AM 232 fol	AM 350 fol	AM 74 4to
AM 62 fol	AM 233 a fol	AM 351 fol	AM 126 4to
AM 66 fol	AM 234 fol	AM 57 4to	AM 127 4to
AM 68 fol	AM 240 IX fol	AM 58 4to	AM 133 4to
AM 75 c fol	AM 242 fol	AM 60 4to	AM 135 4to
AM 132 fol	AM 304 fol	AM 61 a 4to	AM 154 4to
AM 225 fol	AM 307 fol	AM 62 4to	AM 156 4to
AM 226 fol	AM 309 fol	AM 63 4to	AM 168 a 4to
AM 227 fol	AM 323 fol	AM 65 4to	AM 169 4to

AM 325 V 4to	AM 580 4to	AM 657 a-b 4to	AM 194 8vo
AM 325 X 4to	AM 595 a-b 4to	AM 657 c 4to	AM 428 a 12mo
AM 335 4to	AM 623 4to	AM 671 4to	GKS 1005 fol
AM 382 4to	AM 625 4to	AM 675 4to	GKS 3268 4to
AM 396 4to	AM 646 4to	AM 678 4to	GKS 3269 b 4to
AM 468 4to	AM 649 a 4to	AM 748 I a 4to	GKS 3270 4to
AM 519 a 4to	AM 651 I 4to	AM 764 4to	GKS 3271 4to
AM 561 4to	AM 655 XXXII 4to	AM 31 8vo	NKS 1642 4to
AM 567 II 4to	AM 656 I 4to	AM 48 8vo	SÁM 1
AM 575 a 4to			

15. öld

AM 75 e 5 fol	AM 137 4to	AM 621 4to	AM 902 b I 4to
AM 81 a fol	AM 148 4to	AM 626 4to	AM 39 8vo
AM 180 a fol	AM 151 4to	AM 639 4to	AM 41 8vo
AM 180 b fol	AM 186 4to	AM 641 4to	AM 42 a-b 8vo
AM 180 c fol	AM 309 4to	AM 647 4to	AM 50 8vo
AM 239 fol	AM 471 4to	AM 661 4to	AM 84 8vo
AM 243 a fol	AM 489 4to	AM 672 4to	AM 429 12mo
AM 243 e fol	AM 533 4to	AM 674 b 4to	AM 432 12mo
AM 243 f fol	AM 551 a 4to	AM 681 a 4to	AM 434 a 12mo
AM 243 k fol	AM 556 a-b 4to	AM 684 4to	AM 434 b 12mo
AM 243 l fol	AM 567 V 4to	AM 685 d 4to	AM 435 12mo
AM 128 4to	AM 570 a 4to	AM 688 a 4to	AM 456 12mo
AM 132 4to	AM 577 4to	AM 902 a 4to	GKS 2845 4to

16. öld

AM 152 fol	AM 150 4to	AM 420 c 4to	AM 55 8vo
AM 243 c fol	AM 153 4to	AM 529 4to	AM 433 c 12mo
AM 243 i fol	AM 160 4to	AM 548 4to	AM 458 12mo
AM 129 4to	AM 161 4to	AM 617 4to	AM 461 12mo
AM 140 4to	AM 170 a-b 4to	AM 1035 I 4to	NKS 1923 4to
AM 147 4to	AM 191 4to	AM 1056 VIII 4to	NKS 1924 4to
AM 149 4to	AM 357 4to	AM 43 8vo	Thott 596 8vo

Már Jónsson
 Sagnfræðiskor
 Heimskpeideild Háskóla Íslands
 Nýja-Garði við Sæmundargötu
 101 Reykjavík
 marj@hi.is